

О.М.Донік*

БЛАГОДІЙНІСТЬ В УКРАЇНІ (XIX – початок XX ст.)

Статтю присвячено розглядові такого важливого суспільного явища на українських землях у XIX – на початку XX ст. як благодійність. З останньої третини XIX ст. через суттєві зміни в соціально-економічному житті спостерігався підйом благодійності, який характеризувався сплеском соціальної активності, розмаїттям організаційних форм і напрямів застосування, соціальним пріоритетом та особистими прагненнями благодійників. Особливо це стосувалося нової активної сили суспільства – підприємців.

Традиція благодійності, яка протягом століть була важливою складовою суспільного життя на українських землях, сьогодні є актуальною як у науковому плані, так і в практичному застосуванні, що спонукає постійно звертатися до її історичного досвіду. Проблема походження доброчинності**, її прояви за різних історичних епох та систем суспільних відносин, співвідношення понять "благодійність" і "меценатство" й досі залишаються дискусійними. Ще 1891 р. російський історик В.О.Ключевський у благодійній лекції, прочитаній на користь постраждалих від неврожаю в Поволжі, про неоднозначність цієї проблеми зазначав: "Благодійність – ось слово з досить суперечливим значенням та з досить простим змістом. Його багато хто по-різному тлумачить, і всі однаково розуміють. Спитайте, що означає робити добро ближньому, і, можливо, ви отримаєте стільки ж відповідей, скільки у вас співрозмовників. Але поставте їх просто перед нещасним ви-

*Донік Олександр Миколайович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

**У статті як синонім терміну "благодійність" ми вживаємо також термін "доброчинність".

падком, перед страждаючою людиною з питанням, що робити – і всі будуть готові допомогти, хто чим може. Співчуття таке просте та безпосереднє, що хочеться допомогти навіть тоді, коли знедолений не просить про допомогу, навіть тоді, коли допомога йому шкідлива або небезпечна, коли він може зловживати нею"¹.

У сучасне поняття благодійності вкладається широкий зміст (від звичайної матеріальної допомоги до меценатства), що уособлює як високі моральні принципи, так і громадський рівень розуміння необхідності здійснення програм соціальної реабілітації тих категорій населення, які потребують підтримки. Московська дослідниця Г.М.Ульянова зазначає, що "термін "благодійність" стосується сфери громадської активності, пов'язаної з передачею юридичними й фізичними особами... грошових та матеріальних засобів, а також із особистим співробітництвом приватних осіб у справі допомоги нужденним"². Історик із Санкт-Петербурга О.Р.Соколов акцентує: "Благодійність є добровільна соціальна діяльність, пов'язана з безплатною передачею матеріальних цінностей, у тому числі й створених працею в процесі самої благодійної діяльності, та спрямована на досягнення більшого соціального добробуту"³. Стосовно словосполучення "соціальний добробут", дослідник пояснює, що благодійність може розходитися як із державною, так і з півною громадською думкою.

Таким чином, благодійність – це діяльність, завдяки якій громадські та приватні ресурси добровільно спрямовуються їхніми власниками для допомоги окремим соціально незахищеним групам людей, вирішення суспільних проблем, а також поліпшення умов громадського життя. Така підтримка надається не тільки біднякам, які живуть у злиднях, а й тим людям (громадським активістам, фахівцям, представникам творчих професій, учням і студентам) та некомерційним і неполітичним організаціям, котрі відчувають нестачу в коштах для вирішення індивідуальних, професійних, культурних та суспільних завдань⁴.

У свою чергу під терміном "державна благодійність", який досить часто зустрічається в публікаціях, слід розуміти опіку або соціальне забезпечення з боку держави. Навіть тоді, коли заклад, створений громадськими зусиллями, потрапляє до сфери державного регулювання та фінансування, він змінює свою соціальну природу й не може вважатися благодійним.

У Росії проблема доброчинності почала розглядатися з середини 50-х рр. XIX ст., коли в країні розгорнулася публічна дискусія із багатьох її аспектів. Зокрема вже в період із 1855 р. по 1881 р. із цього питання було опубліковано близько 4 тис. книг і статей, що свідчило про величезний інтерес громадськості до зазначеної проблеми⁵. Особливо поглиблене теоретичне осмислення цього явища проглядалося з кінця XIX ст. У підсумку до 1917 р. бібліографія з даної теми налічувала десятки тисяч найменувань спеціальних книг, брошур, статей і заміток у періодичній пресі, видавалися журнали, присвячені благодійній тематиці. Найбільш значні публікації було здійснено Є.Д.Максимовим, П.І.Георгієвським, В.Ф.Дерюжинським, С.К.Гогелем, М.М.Дмитрієвим⁶ та ін. У них висвітлювалися як загальні риси благодійності, так і окремі її види та напрями. При цьому дослідники акцентували увагу на непродуктивності державної опіки, закликали робити ставку на розвиток громадського й приватного піклування. Після 1917 р. доброчинність було визнано явищем класового (перш за все буржуазного) суспільства. Тому ця проблема за радянських часів зовсім не досліджувалася.

Тільки наприкінці 80-х рр. XX ст. в СРСР, а після його розпаду насамперед у Росії, серед науковців відродився інтерес до історії благодійності (перш за все як позитивного фактора процесу модернізації суспільства). Сучасні російські дослідники (Я.М.Щапов, Г.М.Ульянова, П.В.Власов, М.В.Фірсов, О.К.Павлова, О.Р.Соколов⁷ та ін.) за останні півтора десятиліття чимало зробили щодо вивчення цілого спектра питань з указаної проблематики, приділивши значну увагу доб-

рочинності як явищу суспільного життя, державній політиці із цього питання в різні періоди вітчизняного минулого, прояву благодійності в її історичному розвитку, місцю й ролі у вирішенні соціальних та культурно-освітніх проблем суспільства, ідейно-моральному й соціальному підґрунтя такої діяльності, поширенню її в середовищі підприємців та інших груп населення.

Українські науковці теж приділяють дедалі більшу увагу вивченню історії вітчизняної благодійності. Пояснюється це як недослідженістю проблеми, так і тим, що добродійна діяльність є одним із механізмів практичної взаємодії суспільства й держави, характеризується своєрідними організаційними формами, соціальними пріоритетами й особистими прагненнями благодійників, соціально значущими результатами. На сьогодні історія вітчизняної благодійності ще тільки на стадії наукової розробки. Зокрема С.І.Поляруш, Ф.Я.Ступак, Ю.І.Гузенко, О.М.Донік, Г.В.Степаненко розглядали становлення й функціонування мережі інституцій громадської, церковної, земської благодійності, приказів державної опіки в Україні переважно на регіональному рівні у XIX – на початку XX ст. та в роки Першої світової війни⁸.

Багато дослідників зверталися до персональної історії – діяльності окремих відомих добродійців, серед яких насамперед слід назвати родини цукрозаводчиків Терещенків, Харитоненків, катеринславського громадського діяча й підприємця О.М.Поля, одеського купця й промисловця Г.Г.Маразли та ін.⁹ Деяких аспектів благодійної діяльності підприємців, зокрема в галузі освіти й соціальної політики стосовно робітників, торкнулася Т.І.Лазанська¹⁰. Як атрибут громадянського суспільства добродійність аналізувалася в публікації М.Ф.Дмитрієнко та О.В.Яся, котрі показали як історичний аспект порушеного питання, так і головні риси сучасної благодійності¹¹.

У підсумку студії з вітчизняної благодійності характеризуються фрагментарністю, а сама проблема переважно розглядається на регіональному рівні. Досі не написано історії благодійності в Україні, не створено цілісної наукової картини її розвитку, у тому числі в XIX – на початку XX ст., коли всі сфери економічного, соціального й духовно-культурного життя більшої частини українських земель перебували під впливом державних інститутів Російської імперії.

Історія української благодійності – складова й невід’ємна частина національного минулого. Її витоки та поширення нерозривно пов’язані з етно- й культурогенезом в Україні й особливо з прийняттям християнства (988 р.). З утвердженням нової віри та заснуванням церковної організації поширилося цілеспрямоване опікування знедолених і немічних. Релігія стала рушійною силою розвитку добродійності, яка визнається нормою християнської моралі й утіленням чеснот справжніх її представників. У середні віки та нові часи церква й, зокрема, монастирі були центрами соціальної допомоги знедоленим і неможливим, виконуючи три основні функції: забезпечення нужденних грошима й натуральними продуктами (милостиня), лікування та навчання.

Така благодійність церкви, крім релігійних мотивів, обумовлювалася відповідними постановами. Церковний статут 996 р. покладав опіку хворих, інвалідів, жебраків та інших соціально незахищених категорій населення на духовництво, визначивши десятину на утримання монастирів, храмів та лікарень і притулків при них¹². Не випадково в сучасних словосполученнях "сестра милосердя" й "брат милосердя" збереглася пам’ять про те, що першими людьми, які присвятили себе шляхетній справі догляду за знедоленими, були ті, хто прийняв чернечу обітницю.

Водночас заснування благодійних закладів та опікування ними, право "подання" на будівництво церкви набуло поширення серед можновладців, заможних громадян, а згодом – братських організацій та козацтва. Розвитку добродійності

в середні віки також сприяло ктиторство, коли певна особа споруджувала або відновлювала церкву, відмовляючись від своїх прав на неї. В умовах відсутності української державності в литовсько-польську добу багато княжих родів, церковних діячів, місцевих урядників протегували розвиткові української культури й освіти, опікувалися православною церквою, соціально незахищеними категоріями населення. Хрестоматійною стала згадка про роль князя К.Острозького, митрополита П.Могили в обороні православної церкви та розвитку української культури¹³.

Протягом XVI–XVIII ст. важливу роль у справі піднесення національно-релігійної свідомості українського народу відігравали громадські організації міщанства – братства, які багато уваги приділяли влаштуванню шпиталів, притулків, лікарень, шкіл, друкарень, реставруванню соборів, моральному й церковно-релігійному вихованню молоді. Із появою на політичній арені козацтва воно перебирає на себе функції головного захисника національно-релігійних інтересів українців. Особливо слід згадати гетьмана П.Сагайдачного, який із усім Військом Запорізьким записався до київського Богоявленського братства, матеріально допомагав київській, львівській та луцькій братським школам. Створення під час Визвольної війни середини XVII ст. Української козацької держави каталізувало зміцнення самосвідомості, утвердило почуття єдності й національної гідності народу. Гетьмани та козацька старшина опікувалися православною церквою, яка тоді нерозривно пов'язувалася з народністю, була головним чинником існування національної культури. Гетьмани Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, полковники Михайло Миклашевський, Костянтин Мокієвський, кошовий Петро Калнишевський та інші залишили свій незгладимий слід в історії вітчизняної благодійності й меценатства.

Зі свого боку простий народ намагався зарадити знедоленим, усіляко допомагаючи церкві в цій справі. Так, Павло Алеппський – син антиохійського патріарха, подорожуючи Україною в 1654–1656 рр., у своєму описі відзначив шпиталі, що "в усій країні козаків, на кожній вулиці та в кожному селі побудовані для їхніх бідняків і сиріт.., які слугують їм притулком; на них ззовні багато образів; хто до них заходить, дає їм милостиню"¹⁴. І далі: "У козаків є безліч удів та сиріт, бо з часів появи гетьмана Хмеля й до сьогодні не припиняється страшний війни. Протягом усього року, по вечорах, із заходом сонця ці сироти ходять по всіх домівках просити милостиню, співаючи хором гімни Пресвятій Діві приємним, захоплюючим душу наспівом; їхній голосний спів чутно на великій відстані. Закінчивши спів, вони отримують з тієї хати милостиню грошима, хлібом, харчами чи іншим, необхідним для підтримки їх існування"¹⁵. Ще один іноземець, французький історик XVIII ст. Ж.-Б.Шерер, засвідчив: "У Малоросії при кожній церкві, без винятку, є лікарня або лазарет, де люди, справді бідні й нездатні себе забезпечити, доглянуті коштом церкви, залежно від її прибутків. Найперше, чого вчать молодь, це є повага й шана до людей похилого віку"¹⁶. За даними О.М.Лазаревського, у 40-х рр. XVIII ст. на території семи полків Лівобережної України нараховувалося 589 шпиталів, більшість з яких – у сільській місцевості¹⁷.

Таким чином, християнське вчення стало основою благодійності на українських землях в умовах існування традиційного суспільства. Слід зазначити, що благодійні вчинки здійснювалися і як масова реакція наслідування, моди, моральної спокути гріхів, самоствердження в суспільстві. До останньої чверті XVIII ст. взаємини влади й суспільства із соціальними групами, які потребували допомоги, регулювалися традиціями церковного милосердя, селянської громади, етикою певних соціальних груп. Відтак піклування про найбідніші прошарки населення в Україні мало церковно-громадський характер та цілком залежало від ініціативи окремих осіб. Загалом же "дух доброчинності в українському народі виявляв-

ся інтенсивніше, ніж будь-де, з одного боку, унаслідок піднесення релігійного почуття, яке постійно загострювалося боротьбою за свободу віри, з іншого, – унаслідок такого соціального ладу того часу, який не стримував, а, навпаки, розвивав особистий почин та громадську самодіяльність”¹⁸.

Російська ж традиція в цьому плані суттєво відрізнялася від української, де централізована влада із середини XVI ст. намагалася поставити благодійність під контроль, надати їй організованих форм. В епоху Петра I проглядалася спроба створити єдину систему громадської опіки методами жорсткого державного примусу й регулювання. І коли з останньої чверті XVIII ст., за часів Катерини II, українське суспільство остаточно стало складовою загальноросійського, втративши залишки громадських свобод і самоврядування, воно мало підпорядковуватися імперській системі управління соціальними процесами. Самодержавна влада намагалася повністю підпорядкувати собі громадське життя, що не могло оминати й такого, здавалося б, нейтрального щодо влади, але важливого для суспільства явища, як доброчинність. Попри деякі послаблення в окремі періоди протягом XIX – початку XX ст. державного контролю, постійно проглядалися спроби влади нав’язати власні стандарти, використовувати засоби благодійності для реалізації своїх цілей, а відтак придушити те, що завжди було найбільш привабливим у благодійності – вільну соціальну творчість, реалізацію власних проєктів “кращого майбутнього”¹⁹.

Із кінця XVIII ст. благодійність в Україні поступово видозмінюється від церковно-громадської до державно-громадської. Під керівництвом держави, яка визнала власну соціальну відповідальність, організовуються нові форми утримування окремих соціально незахищених груп людей, зміцнюються традиції громадської доброчинності там, де цілі влади та суспільства збігалися. Відповідно фінансування соціальних програм здійснювалося державою, церквою, різними громадськими організаціями й приватними особами.

Різномічні прагнення держави, пов’язані з ілюзією гармонійної співпраці влади й суспільства у сфері благодійності, збереження своєї соціальної опори, зміцнення корпоративної системи, особливо чітко проглядалися в першій половині XIX ст., що призвело до виникнення таких складних за своєю соціальною природою, внутрішньо суперечливих, державно-громадських інститутів, як Прикази громадської опіки, Відомство установ імператриці Марії, Імператорське людинолюбне товариство. Так, указ 1775 р. “Про установи для управління губерній” передбачав вирішення проблеми підтримки найбідніших представників різних станів – дворян, купців, міщан, вільних селян – через створення Приказів громадської опіки, в яких чітко визначався пріоритет держави. На них покладалося влаштування й утримування притулків для дітей та дорослих, лікарень, будинків праці, народних шкіл тощо. Створення відповідних приказів було обумовлено компромісом держави й приватної ініціативи, її інтеграції (залучення коштів насамперед представників дворянського стану) до державної системи соціальної опіки. Адже прикази фінансувалися державою тільки при заснуванні (15 тис. руб.). Надалі, за законом, на створення різних закладів їм дозволялося примножувати капітал за рахунок фінансових операцій, ведення самостійної господарської діяльності й добровільних пожертв²⁰. Згідно з тим же указом 1775 р. засновувалися органи дворянської опіки й міські сирітські суди – установи, за участі яких дворяни, купці та міщани під контролем держави мали піклуватися про вдів та сиріт, нужденних представників своїх станів.

Епоха Олександра I, в якій замахнулася лібералізація громадського життя (звичайно, це стосувалося вищих прошарків суспільства), відзначалася певною активізацією доброчинності. 1811 р. завдяки зусиллям представників дворянства виникло “Харківське товариство благодіяння”, в якому активно працювали брати

Г.Ф. та А.Ф.Квітки. До 1817 р., коли товариство припинило свою діяльність, воно надало допомогу 149 родинам, опікувалося долею 17 хлопчиків-сиріт дворянського стану, відкрило інститут шляхетних дівчат²¹. На хвилі патріотичного піднесення значний сплеск благодійності спостерігався під час війни 1812 р.

Об'єднання державної опіки й громадської благодійності в першій половині XIX ст. найбільш повно проявилось в діяльності Відомства установ імператриці Марії й Імператорського людинолюбного товариства. Так, із 1797 р. дружина Павла I Марія Федорівна, яка активно займалася доброчинністю, стала опікуватися на державному рівні санкт-петербурзькими й московськими виховними будинками. 1828 р. всі навчальні й благодійні заклади, які перебували під її безпосередньою опікою, утворили особливе відомство – IV відділення Власної його імператорської величності канцелярії. Із приєднанням деяких інших закладів це об'єднання в 1854 р. отримало назву "Відомство установ імператриці Марії". Уже на той час йому підпорядковувалося 228 благодійних, навчальних і кредитних закладів, з яких близько двох десятків – в українських містах²². Імператорське людинолюбне товариство, яке перебувало під опікою царської родини (засноване 1816 р. представниками петербурзької знаті), ставило за мету утримувати по всій країні навчально-виховні, лікувальні, благодійні заклади, насамперед притулки й богадільні²³. Лєвова частка фінансового забезпечення діяльності цих товариств надходила з державної скарбниці.

Із приходом до влади Миколи I (грудень 1825 р.) активність у сфері доброчинності почала спадати, що було викликано прагненням уряду після повстання декабристів і революційних рухів в Європі поставити під тотальний контроль громадське життя, новою спробою загнати благодійність у жорсткі рамки вироблених державою правил і повного її підпорядкування. Це відбулося й на діяльності зазначених об'єднань, які в 30-х–40-х рр. XIX ст., відчуваючи спад громадської ініціативи, переживали застій. Створення ж нових доброчинних товариств ускладнювалося тим, що затвердження статуту кожного з них вимагало "височайшого" дозволу. До того ж у березні 1848 р. імператор наклав таємну заборону на заснування нових благодійних організацій, вважаючи, що надавати допомогу нужденним слід шляхом особистих пожертвувань або через Прикази громадської опіки (заборона була скасована 1859 р.)²⁴. І хоча справа підтримки знедолених перебувала під контролем державних відомств, під особистою опікою царської родини, усе ж чимало благодійників і тоді відстоювали право на соціальну творчість, можливість впливати на непросте життя так, як особисто їм здавалося правильним та потрібним.

Твердження найвідомішого дореволюційного дослідника доброчинності Є.Д.Максимова ("за старого порядку відкриття приватних благодійних товариств, тобто до 1862 р., на всьому величезному просторі Росії існувало й більш-менш правильно функціонувало тільки 8 благодійних товариств"²⁵), яке неодноразово повторюється в сучасних працях з історії доброчинності, не відповідає дійсності. Згідно з найбільш повним оглядом благодійності, зробленим канцелярією установ імператриці Марії 1901 р., у період між 1801 р. і 1855 р. виникло 101 товариство, а ще раніше, до 1801 р. – 9. І це без урахування тих об'єднань, які припинили свою діяльність на час анкетування²⁶.

У 30-х–40-х рр. XIX ст. в найбільших українських міських центрах було засновано низку філантропічних організацій загального типу, зокрема "Київське товариство допомоги бідним", "Одеське жіноче благодійне товариство", "Благодійне товариство в місті Кам'янці-Подільському", "Харківське благодійне товариство", "Миколаївське благодійне товариство"²⁷ та ін. Ними керували дружини генерал-губернаторів або інших місцевих сановників, тому вони були в основному дамськими. Поряд із цим дворяни, офіцери у відставці, купці засновували спілки для

допомоги бідним людям. Так, засновуючи 1833 р. Київське товариство допомоги бідним (1888 р. воно отримало нову назву – Благодійне товариство), заможне жіноцтво поставило собі за мету виявляти бідняків, які соромляться просити милостиню, і надавати їм допомогу, але не тільки грошима та речами першої необхідності, а й пошуком відповідної роботи²⁸. Патронат із боку дружин київських генерал-губернаторів, зрозуміло, полегшував для об'єднання вирішення багатьох організаційних питань. Особливо товариство розширило коло своїх дій, коли отримало у своє розпорядження садибу Я.Я.Сулими по вул. Лютеранській, 16. У "Сулимівці" були влаштовані притулки, їдальні, навчальні, лікувальні та різні допоміжні заклади, які розпочали роботу 1859 р. (у завершеному вигляді благодійне містечко остаточно оформилося до середини 1880-х рр.)²⁹. Подібну картину створення протягом другої половини XIX ст. кількох благодійних установ спостерігаємо в діяльності Харківського благодійного товариства, заснованого 1843 р.³⁰ Узагалі, філантропія, як одна з можливостей самовираження, прояву суспільної ініціативи, набула особливого значення для жінок, що яскраво проглядалося протягом останньої третини XIX – на початку XX ст., коли реалізувалося чимало великих благодійних починань.

Під впливом соціально-економічних змін, спричинених реформами Олександра II, у влади почало формуватися нове ставлення до добровільних товариств, які відбивали появу незалежної громадської думки, нової суспільної свідомості й прагнення до самостійної діяльності. Поразка Росії в Кримській війні розцінювалася як національне приниження, що викликало громадську активність, спрямовану на лібералізацію суспільного життя та модернізацію економіки³¹. Скасування кріпосного права, розвиток ринкових відносин спричинили величезні зрушення в структурі населення України. Процес урбанізації призвів до поступового збільшення населення міст, що відбувалося переважно за рахунок колишніх селян. Поряд із цим поглиблювалася соціальна поляризація населення, частина якого неспроможна була пристосуватися до умов ринкової економіки. Поява маси знедолених і безробітних стала серйозною соціальною, економічною й психологічною проблемою, за вирішення якої довелось взятися на всіх рівнях: державному, муніципальному, земському та індивідуальному. В умовах, коли уряд неспроможний був забезпечити бодай мінімальний догляд стосовно знедолених прошарків суспільства, коли сфера соціального забезпечення ще не розвинулася, добродійність була важливим чинником матеріальної підтримки певних категорій населення і своєрідним засобом згладження суспільної напруги.

Водночас соціально-економічний та духовно-культурний розвиток країни вимагав підвищення загальноосвітнього рівня населення, створення мережі навчальних закладів із підготовки фахівців, опіки над незаможною учнівською й студентською молоддю, заснування установ охорони здоров'я для забезпечення медичним обслуговуванням нижчих суспільних верств, підтримки культурно-містечкових закладів і окремих митців. Суттєвим джерелом фінансування цих галузей суспільного життя були добровільні пожертвування.

Розвиток капіталізму з притаманними йому соціально-економічними суперечностями та новими об'єктивними потребами обумовив розширення завдань і зростання ролі благодійності, яка стала відносно доступним видом громадської діяльності. І хоча в діях влади не проглядалося продуманої політичної лінії із цього питання, визнання важливої ролі громадських ініціатив щодо вирішення нагальних проблем суспільства, уряд робив певні кроки до ослаблення бюрократичних перепон у заснуванні добродійних організацій, визнав нові соціальні пріоритети й форми благодійної діяльності, надав деякі пільги й переваги тим, хто брав у ній участь, оскільки така активність полегшувала тягар державних витрат на допомогу бідним. Закон 1862 р. передавав право затвердження статутів відповід-

них товариств безпосередньо міністрові внутрішніх справ³². Законодавчий акт був реакцією на посилення громадської активності в сфері доброчинності. Зокрема 1861–1863 рр. до Міністерства внутрішніх справ надійшли клопотання про дозвіл на відкриття 43 благодійних товариств і товариств взаємодопомоги – більше, ніж за весь період царювання Миколи I³³. Переконавшись в ефективності такої процедури, уряд 1869 р. передав цьому ж міністерству всі повноваження щодо затвердження статутів громадських та приватних доброчинних закладів³⁴. Згідно із законом, процедура відкриття філантропічних установ хоча й спрощувалася, проте вимоги до їхнього фінансового забезпечення були високими. Держава нерідко дивилася на благодійні проекти як на додатковий тягар, як на нав'язування їй нових витрат. Благодійний заклад дозволялося відкривати тільки тоді, коли він був забезпечений усім необхідним для існування. При цьому розраховувати при його заснуванні на лотереї та інші випадкові й ненадійні доходи не допускалося. Тож утілити в життя власний доброчинний проект мали змогу тільки досить заможні громадяни. У цьому контексті законодавчий акт 14 грудня 1877 р., який дозволив присвоювати новоствореним закладам імена благодійників, ще більше стимулював до таких ініціатив, які визначалися десятками й сотнями тисяч рублів³⁵.

Простір для громадської ініціативи значно розширився зі створенням земських та міських органів самоврядування. Запровадження 1864 р. земств призвело до поступової ліквідації Приказів громадської опіки. Так, у "Положенні про губернські та повітові земські установи" зазначалося, що до їхнього відомства належало "завідування земськими благодійними закладами й інші заходи опіки; спроби припинення жебрацтва, піклування про спорудження церков"³⁶ (тобто опіка соціально незахищених громадян у межах своїх територій, які раніше належали до відомства приказів).

Виділивши в окремі напрями діяльності медичне обслуговування та освіту, земства за браком коштів із часом обмежили коло опікуваних чітко окресленим контингентом осіб, що справді потребували допомоги. Необхідність індивідуального підходу до малозахищених громадян призвела до того, що вони поступово відмовилися від більшості стаціонарних закладів піклування, замінивши їх патронатом. На утриманні земств залишилися богадільні й будинки для психічно хворих. З іншого боку, вони змушені були урізноманітнити форми підтримки різних категорій зубожілого населення³⁷. Міські управи також виділили в окремі напрями освіту, охорону здоров'я й традиційну благодійність. Певний відсоток коштів із бюджету (залежно від його розміру) спрямовувався на утримання благодійних закладів і надання матеріальної допомоги нужденним. Якщо одеське самоуправління 1900 р. витратило на це 301 тис. руб. (після Петербурга й Москви цей показник був третім у країні), то київське – у декілька разів менше³⁸. У решті великих українських міст із кінця XIX ст. справа соціальної опіки збіднілого населення поступово перейшла до дільничних попечительств, створених міськими управами, які надавали матеріальну підтримку, медичну допомогу, працевлаштовували³⁹. Наприклад, за даними 1909 р., київське міське самоуправління на допомогу нужденним витратило 222 тис. руб.⁴⁰ Особливо роль органів місцевого самоврядування зростала під час неврожаїв, стихійних лих, епідемій, коли вони брали на себе завдання налагодження дешевого харчування та безкоштовного лікування, організацію громадських робіт.

Реформи Олександра II активізували й діяльність церкви в цьому напрямку. У серпні 1864 р. було затверджено положення про парафіяльні попечительства при православних церквах, які мали опікуватися храмами в господарському плані, просвітництвом дітей, нужденними в межах своїх територій. Будучи релігійно-громадськими установами, до складу яких входили священники й парафіяни, а основним джерелом надходжень були добровільні пожертви, вони в містах і селах

утримували притулки, будинки для людей похилого віку та душевнохворих, школи, лікарні, споруджували й ремонтували храми, надавали знедоленим матеріальну підтримку⁴¹.

Звернення представників різних соціальних прошарків до нагальних проблем суспільства в 60-х–70-х рр. XIX ст. сприяло оформленню організованих форм доброчинності, які стали провідними в наступні десятиліття – спеціальні попечительства, комітети, товариства, фонди, заклади та установи (усе це відбувалося в руслі загального піднесення легальної громадської діяльності). Вони надавали можливість збіднілим верствам населення отримати як матеріальну підтримку, так і включитися до більш-менш повноцінного життя, що свідчило про якісно новий ступінь розвитку суспільства. Тоді ж відбулося суттєве зміщення вектора благодійних зусиль. Опіка людей похилого віку, дітей, інвалідів, скалічених та відставних вояків відсувалася на другий план. Натомість на першому стояли сприяння освіти, охороні здоров'я й різнобічна допомога міській бідноті, що дозволяло пом'якшити соціальні контрасти, підняти рівень міської гігієни, грамотності простолюду⁴².

Після деякого спаду доброчинної діяльності в 1880-х рр., викликаного суспільним невдоволенням підсумками пореформеного розвитку й поміркованою урядовою політикою після вбивства Олександра II, у наступні роки й аж до 1917 р. вона невпинно зростала завдяки активності різних прошарків громадянства. Уряд, намагаючись контролювати процеси в сфері благодійності, координувати дії громадськості, наприкінці XIX ст. змушений був ініціювати організаційні й законодавчі заходи проти зубожіння робочого люду. У червні 1897 р. Міністерство внутрішніх справ затвердило нормативний статут для товариств допомоги бідним, який стосувався тих об'єднань, що здійснювали доброчинність загального типу. Різка зростання кількості таких організацій у країні і їхні важливі соціальні функції змусили уряд полегшити процедуру заснування, запропонувавши їм зразок статуту. Дозвіл на відкриття цих товариств відтепер надавав губернатор⁴³. Спрощення процесу відкриття благодійних організацій передбачало посилення відповідальності й контролю місцевих органів влади, а право затвердження спеціалізованих доброчинних об'єднань залишалось, як і раніше, за міністром внутрішніх справ.

Із затвердженням у березні 1906 р. "Тимчасових правил про товариства та союзи" для завідування справами відкриття, реєстрації, заборони та закриття цих організацій було створено губернські в справах про товариства присутствія на чолі з главою місцевої адміністрації. Особи, які бажали створити якесь об'єднання, зобов'язані були подати про це письмову заяву губернаторові, котрий мав право призупинити дію будь-якого з них, а стосовно його закриття вносив відповідну пропозицію на засідання присутствія⁴⁴. Остаточне право губернатора відкривати філантропічні спілки закріплювалося указом 1911 р. "Про зміни порядку затвердження статутів благодійних закладів і правил для завідування ними"⁴⁵.

На початку XX ст. в Україні вже відзначалося становлення певних елементів системи соціального захисту, що поєднували державні, церковні, станові, земські, міські, різних громадських товариств і окремих осіб благодійні заклади. Причому установи двох останніх видів щодо своєї кількості та охоплення тих, хто потребував опіки, посідали провідне місце в суспільстві. Так, скликаний 1910 р. з метою обміну досвідом і координації дій численних інституцій І Всеросійський з'їзд діячів доброчинності констатував існування в імперії 4762 таких об'єднань і 6278 закладів відповідного спрямування. При цьому лише 25% їхнього бюджету становили надходження з державної скарбниці, від земств, міст і станових установ, а 75% – добровільні кошти громадян (понад 60 млн. руб.)⁴⁶. Водночас більшість благодійників, які брали участь у роботі громадських, земських і міських

товариств та закладів усе більше усвідомлювали свою діяльність як опозиційну, спостерігаючи явний розрив між результатами власних зусиль і різким зростанням соціальних груп, які потребували різнобічної допомоги.

Таким чином, глибокі зміни в суспільстві, розпочаті реформами 60-х–70-х рр. XIX ст., суттєво розширили соціальну базу для розвитку доброчинності на українських землях, що позначилося на масштабах, формах та напрямках такої діяльності. Із чогось особливого, ознаки представників вищих прошарків суспільства, вона стала нормою життя чималої кількості підданих імперії – купців та промисловців, інтелігентів і чиновників, працівників земських і міських органів самоврядування, міщан та навіть селян. У нових умовах діяльність державних установ, станових об'єднань, церковнопарафіяльних попечительств виявилася неспроможною впоратися із соціальними проблемами суспільства, що стало на шлях модернізації всіх сфер життя. Головною силою в ділянці благодійності відтепер стали земські й міські установи, громадські організації та окремі приватні особи. Громадськість намагалася оперативно реагувати на конкретні проблеми суспільства, прагнула шукати реальних шляхів поліпшення становища соціально незахищених категорій співвітчизників, виявляла дедалі більший інтерес до заснування й утримання відповідних організацій і закладів.

Особливо це стосувалося купців та промисловців, які добре розумілися на методах найбільш ефективного використання доброчинних капіталів. Ділові кола, зосередивши у своїх руках чималі кошти, були тим соціальним прошарком, який потенційно забезпечував матеріальні передумови для зростання благодійності. Здебільшого доброчинні організації об'єднували ліберальну інтелігенцію й соціально орієнтованих підприємців, були найбільш доступним видом громадської діяльності. Розгортали вони свої благодійні акції як на релігійно-моральних, так і прагматичних засадах. Зокрема в купців релігійний чинник відіграв важливу роль у мотивації добродійних учинків. У переважній більшості вийшовши з низів, кращі представники буржуазії зберігали традиції та релігійність народу, які були моральним стрижнем духовності й культури. До того ж заможність у ті часи в суспільній думці асоціювалася з таким моральним поняттям, як відповідальність. Серед купців (особливо це стосувалося старообрядців) побутувала думка, що Бог за багатство жадає відповіді. Тому філантропія розглядалася як особлива місія, як виконання призначеного Всевишнім обов'язку. Цей чинник також впливав на те, що благодійна діяльність ставала родинною традицією та передавалася з покоління в покоління⁴⁷.

Звернення промисловців і комерсантів до доброчинності мотивувалося й суто прагматичними підходами. Індивідуальні пожертви, членство в благодійних організаціях були засобом досягнення офіційного й суспільного визнання, підвищення авторитету власного імені та іміджу родини. Найбільш заможні підприємці окремо жертвували великі суми грошей на заснування відповідного закладу з тією метою, щоб створити рекламу своїм діям. Нерідко участь у доброчинній діяльності набувала однієї з форм задоволення пихи й амбіційності ділової людини, а меценатство, колекціонування творів мистецтва мотивувалося бажанням утвердити в очах оточуючих високий стандарт життя, перейняти від придворного світу один з атрибутів аристократизму.

До того ж влада завжди високо цінувала зусилля благодійників як додаткове джерело фінансування державних завдань, стимулюючи цей процес відповідними атрибутами. За суттєві пожертвування вони отримували звання, чини, посади, нагороджувалися орденами, входили до штату Імператорського людинолюбного товариства, Відомства установ імператриці Марії та інших об'єднань, які перебували під опікою царської родини, набували статусу державних службовців. Особливо така практика спостерігалася наприкінці XIX – на початку XX ст., у пе-

ріод бурхливого розвитку капіталізму й поглиблення соціальних суперечностей. Як констатувала Комісія з перегляду статуту про цивільну службу, "маючи на увазі поживлення благодійності й з метою залучення заможних приватних осіб до пожертвувань на справу громадської опіки, члени різних добродійних товариств та закладів, які не мають ніяких службових обов'язків, зрівняні статутами й штатами цих установ до осіб, котрі перебувають на державній службі, до того ж за посадою їм присвоєні нерідко досить високі чини..."⁴⁸.

У такий спосіб уряд намагався стимулювати розвиток громадських інститутів, часто не вкладаючи в цю справу ані копійки. На тлі незначних за розмірами державних субсидій значення приватних пожертв було вагомим, особливо з боку ділових кіл. Відповідно різні жалувані атрибути з боку влади підвищували соціальний статус та престиж жертводавців, особливо це стосувалося тих заможних купців і промисловців, які були вихідцями з нижчих соціальних прошарків⁴⁹.

Із середини XIX ст. у підприємницькому середовищі почали складатися певні психологічні стереотипи й поведінка стосовно пожертвувань на суспільні потреби. Участь у добродійній діяльності купців і промисловців набула форми престижної соціальної поведінки. На багатьох великих підприємствах уже з кінця XIX ст. відрахування на навчальні та лікувальні заклади, різні соціальні потреби стали обов'язковими. Поряд із цим благодійна діяльність демонструвала чималі громадські потенції купців і промисловців, які яскраво розкривалися в роботі їхніх представників в органах міського й, деякою мірою, земського самоврядування. Із переходом до сфери їх компетенції багатьох лікарень, установ громадської опіки й навчальних закладів протягом останньої чверті XIX ст., практика підприємницької благодійності отримала нові стимули для розвитку. Спектр її мотивів розширювався за рахунок появи нового, котрий російська дослідниця Г.М.Ульянова назвала "мотивом довіри до громадського самоврядування"⁵⁰. Ця практика значною мірою трималася на участі самих купців та промисловців у муніципальній діяльності. Найбільш далекоглядні з них дедалі виразніше відчували міцніший зв'язок із суспільством, майбутнє якого було немислиме без розвитку освіти, науки й культури, що спиралися на міцну економіку.

Ілюстрацією глибокого розуміння буржуазією необхідності дбати про громадські інтереси можуть бути слова підприємця Ізраїля Бродського – батька відомих промисловців, фінансистів і меценатів Лазаря та Лева, який при кожному добродійному пожертвуванні зазначав: "Я даю не тому, що мені хочеться давати, а тому, що я розумію, що треба й необхідно давати"⁵¹.

В Україні на початку XX ст. статус найбільшого благодійного центру мав Київ, де громадська добродійність набула великих розмірів, а її вплив був відчутний у багатьох сферах життя міста. Наприклад, 1913 р. тут налічувалося 86 благодійних організацій і товариств, з яких 47 надавали допомогу біднякам, малолітнім та людям похилого віку, 15 – скаліченим і хворим, а 24 – незаможним учням та студентам. За даними лише по 56 організаціях (не враховуючи найбагатше Благодійне товариство), їхні капітали становили 6 072 600 руб., щорічні надходження – 1 075 500 руб., а витрати – 915 400 руб.⁵² Поряд із цим заможні громадяни, серед яких виділялися родини Терещенків, Бродських, Дегтерьових, Попових, Симиренків, Демидових, І.І.Фундуклей, Г.П.Галаган та інші, протягом другої половини XIX – на початку XX ст. засновували на власні кошти лікарні, притулки, гімназії та училища, дитячі садки, споруджували церкви, фінансували роботу культурно-мистецьких закладів, які й донині слугують киянам.

Чимало заможних громадян, серед яких виділялися підприємці, піклувалися про добробут співвітчизників, розвиток закладів соціальної та освітньої сфери в тих регіонах, де вони народилися або проживали й де зосереджувалися їхні ділові інтереси. Яскравим прикладом у цьому плані була діяльність родин проми-

словців та землевласників Терещенків і Харитоненків, які жертвували на потреби суспільства мільйони рублів. Насамперед це стосувалося міст, в яких вони зросли як підприємці, – відповідно Глухів та Суми. На початку ХХ ст. завдяки піклуванню цих добродійців міста перетворилися на впорядковані, забезпечені відповідною інфраструктурою центри⁵³.

У Києві найбільше одноразове пожертвування приватної особи за весь час існування міста зробив 1898 р. купець М.П.Дегтерьов, заповівши свої капітали й нерухомість у сумі 2,5 млн. руб. Через чотири роки на частину цих грошей було зведено комплекс благодійних закладів – 13 капітальних будівель, які перебували у віданні міської управи та утримувалися на відсотки з решти пожертвованих коштів⁵⁴. У Катеринославі на капітал (понад 750 тис. руб.), наданий купцем і гласним міської думи І.М.Алексеєнком, 1912 р. були споруджені дитяча лікарня, амбулаторія, богадільня для жінок похилого віку, які утримувалися на відсотки з решти пожертвованих коштів⁵⁵. Цей капітал також був найбільшим із пожертвованих коли-небудь Катеринославу.

З останньої третини ХІХ ст. добродійність починає набувати специфічної ролі в соціальному поступі, коли виявляється її випереджаючий, соціально новаторський характер щодо аналогічної діяльності державних інституцій. Із того часу чітко проглядається інноваційний характер громадської благодійності, яка випереджала соціальні стандарти, що домінували в практиці держави, а нерідко й у свідомості суспільства⁵⁶. Тут слід назвати в першу чергу спорудження дешевого міського житла, відкриття закладів із догляду за дітьми під час перебування батьків на роботі, заснування землеробських колоній та ремісничих притулків (перевиховання й реабілітація малолітніх правопорушників), просвітницьких установ та інших соціальних інститутів. Вони вперше з'явилися як підсумок громадської добродійної діяльності й приватних проектів, без яких важко уявити сучасне суспільство.

Серед таких прикладів слід назвати Київське товариство денних притулків для дітей робітничого класу, створене цілковито завдяки організаторській ініціативі місцевої інтелігенції та пожертвуванням заможних громадян. Поштовхом до його заснування став одноденний перепис населення в місті в березні 1874 р. за участі членів Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Відвідавши помешкання робітників, вони були вражені жалюгідним станом дітей, котрих матері-поденниці залишали без нагляду вдома. Створюючи товариство, його організатори поставили собі за мету поліпшення їх становища шляхом повної денної опіки в утримуваних ним притулках і піклування про долю вихованців, які досягли шкільного віку, улаштовуючи їх до навчальних і професійних закладів⁵⁷.

Зібрані необхідні кошти, за ініціативою членів Київської громади (насамперед Л.М.Драгоманової та К.І.Чубинської), дали змогу в травні 1875 р. відкрити перший громадський дитсадок на 40 осіб, котрий називався денним дитячим притулком⁵⁸. Наприкінці 1890-х рр. це товариство, яке складалося з майже 200 членів, утримувало чотири дитячі притулки для дітей робітників, де перебувало 355 дітей⁵⁹. 1901 р. в Києві розпочала свою діяльність ще одна аналогічна організація – Товариство сприяння вихованню й захисту дітей. Завдяки активним заходам його членів уже наступного року по вул. Великій Васильківській розпочав роботу дитсадок для дітей незаможних мешканців міста⁶⁰.

Денні притулки для дітей робітничого класу й народні дитячі садки стали попередниками дошкільних закладів, які з'явилися в перші роки радянської влади. Однак більшовицький режим подбав про те, щоб затушувати ту роль, яку відігравали інтелігенція, насамперед українська, та окремі заможні громадяни в їх створенні й діяльності, уперто насаджуючи думку, що громадські притулки для

дітей – завоювання соціалістичної революції. У зв'язку з цим академік С.О.Єфремов залишив у своєму "Щоденнику" в березні 1924 р. такий запис: "На вулицях розвішані плакати: "Бережіть дитячі садки – завоювання революції". Як це розуміти, яким чином дитячі садки, котрі були перед революцією, можуть бути її завоюванням?"⁶¹.

Прикладом пом'якшення окремими благодійниками такої актуальної соціальної проблеми, як робітниче житло, є спорудження підприємцями Терещенками в Києві нічліжних притулків. У місті була відсутня розгалужена система винаймавання дешевих приміщень, не велося приватне спорудження недорогого житла для робітників, оскільки не існувало заохочувальних стимулів. Індиферентність держави щодо цієї проблеми, відсутність необхідних коштів у міського самоврядування та загалом нерозвинена індустрія недорогого житлового будівництва спонукали насамперед промисловців дбати про помешкання як для робітничого класу, так і декласованого елемента. Вони усвідомлювали, що питання житла є не тільки економічною проблемою, а й складовою соціальної політики⁶².

Санітарна комісія Київської думи в лютому 1879 р., після обстеження нічліжних притулків, розташованих у робітничих кварталах, дійшла висновку, що для поліпшення жалюгідного становища чорноробів та люмпен-пролетаріату необхідно організувати в місті чотири-п'ять нових притулків. Однак питання про організацію київською владою нових нічліжок так і не було розв'язане⁶³. У цій ситуації до справи пом'якшення житлової проблеми для знедолених мешканців міста взялися Федір та Микола Терещенки, які, відповідно, 1882 р. на Подолі й 1885 р. на Бессарабці, у районах скупчення робітничого люду, власним коштом спорудили притулки, розраховані на 500 осіб кожний⁶⁴. Наприкінці XIX ст. у Києві існувало 12 нічліжок на 1280 місць, тисяча з яких припадала на два притулки братів Терещенків. До того ж інші приватні нічліжки брали 5 коп. за добу, а їхні – були безплатними⁶⁵.

Значна увага приділялася організації трудової допомоги нужденним, улаштуванню будинків працелюбства, де громадяни не тільки отримували одяг, їжу та житло, а й мали змогу заробити собі копійку на прожиття. 1895 р. під опікою дружини царя Олександри Федорівни було засноване "Попечительство трудової допомоги", завдання якого полягало в координації дій по створенню відповідних закладів, що мали боротися не тільки з безробіттям, а й із професійним жебрацтвом⁶⁶. До цієї роботи були залучені чималі громадські сили, які сприяли тому, що в процесі розвитку будинки працелюбства трансформувалися із закладів для надання тимчасової роботи у великі установи з широкою діяльністю, різноманітними формами трудової допомоги всім бажаючим. І вже 1900 р. на українських землях вони функціонували в усіх губернських центрах, а також у таких містах, як Одеса (2 будинки), Миколаїв, Маріуполь, Ніжин. Усього на той час у країні існувало 195 аналогічних закладів⁶⁷.

Об'єктивна потреба суспільства в освічених громадянах, у забезпеченні постійно зростаючої економіки фахівцями й грамотними робітниками, недостатня увага уряду до просвітництва народу обумовили той факт, що освітня галузь стає пріоритетним об'єктом доброчинності на межі XIX–XX ст. Така діяльність усе більше набуває важливого суспільного характеру. Громадська ініціатива й благодійні капітали сприяли розвиткові всіх ланок системи освіти – від заснування громадських організацій та установ, які займалися поширенням освіти серед бідного населення, до створення професійних навчальних закладів усіх рівнів. Найбільш відчутних зусиль у цьому плані, поряд із інтелігенцією, докладали підприємці, віддаючи перевагу розвиткові професійно-технічної й комерційної освіти. Так, наприкінці 90-х рр. XIX ст. – на початку XX ст. у містах заснуються товариства розповсюдження комерційної освіти, які стали тією організаційною формою, з до-

помогою якої буржуазія фінансувала цей вид освіти. Завдяки організаційним і фінансовим зусиллям переважно купецьких та інших аналогічних об'єднань у багатьох українських містах до 1917 р. функціонувала мережа комерційних училищ та торговельних шкіл⁶⁸.

Підтримуючи організаційні заходи наукової інтелігенції, ділові кола сприяли й становленню в той час в Україні вищої спеціальної освіти. Кошти, надані ними, виявилися вирішальним чинником при заснуванні на межі XIX–XX ст. Київського політехнічного, Катеринославського гірничого, Харківського й Київського комерційних інститутів. Спрямовуючи пожертви до сфери освіти, купці та промисловці не тільки керувалися престижем, а й розглядали їх як своєрідну форму довготривалого вкладення капіталу в умови розвитку ринкових відносин. Спеціальна освіта в підприємницькому середовищі стала визнаватися як фактор, що сприяв якісним змінам в управлінні торговельними закладами й промисловими підприємствами⁶⁹.

Прагматизм капіталістів в останні два десятиліття XIX ст. спонукав їх при багатьох заводах засновувати народні училища, вечірні класи для пролетарів, недільні читання та різного рівня професійні навчальні заклади. У перші роки XX ст., за даними української дослідниці В.І.Кізченко, при підприємствах України функціонувало близько 110 шкіл для дітей робітників. Найбільше їх було створено на цукрозаводах (44). На той же час було також засновано 49 нижчих ремісничих навчальних закладів, в яких навчалися 3,3 тис. учнів. Тому багато в чому завдяки організаційним та матеріальним зусиллям промисловців серед робітників України відсоток грамотних напередодні революції 1905–1907 рр. досяг 50,8%, тоді як серед усього населення краю він не перевищував 20%⁷⁰.

Іншим напрямом громадської благодійності по підтримці освітньої сфери, який набув широкого розвитку, було надання різнобічної допомоги незаможним учням і студентам. Із 80-х рр. XIX ст. в українських містах із мережею середніх та вищих навчальних закладів активно розвивали свою діяльність товариства допомоги нужденним учням гімназій і реальних училищ, студентам університетів та інститутів. Допомога насамперед передбачала внесення плати за навчання, створення стипендіальних фондів, спорудження гуртожитків і їдалень, надання грошової допомоги, підтримку в різних невідкладних випадках⁷¹. І хоча діяльність добродійних організацій та окремих осіб не могла вирішити всіх проблем освіти в Україні, а надана ними підтримка була далеко неадекватною тій потребі, яку відчувала школа, усе ж саме благодійність значною мірою компенсувала мізерне фінансування державою цієї важливої для суспільства сфери.

Добродійність не тільки дворянства, а й інших суспільних прошарків із останньої третини XIX ст. активно поширюється й на культурну сферу. Такій діяльності більш пасує термін "меценатство", коли громадська ініціатива та приватні кошти сприяють розвиткові культури, мистецтва, літератури, музики, стимулюють творчу активність митців. Меценатську діяльність вирізняє яскраво виражена суспільна спрямованість, що проявляється в заснуванні окремими особами на свої кошти суспільно корисних культурних установ, у пожертвуванні музеям власних колекцій, у відкритті широкого доступу до приватних зібрань, у наданні матеріальної підтримки талановитим митцям, насамперед творчій молоді, у фінансуванні спорудження храмів тощо.

У цьому напрямку вказаний період найбільший внесок зробили заможні підприємці. Зростання їхніх статків та економічної могутності супроводжувалося зміною соціального статусу, запозиченням звичок і способу життя аристократів. Прилучення до освіти, культури, розвиток естетичних смаків сприяли усвідомленню ними суспільного значення меценатства та колекціонування творів мистецтва⁷². Мабуть, ніколи ще інтерес та потяг до мистецтва, художньої творчості

й культури в підприємницькому середовищі Росії не мали такого масового та всеосяжного характеру, як на межі XIX–XX ст., хоча захоплення це викликалося іноді не тільки безкорисливою любов'ю до мистецтва, а й престижністю, надійним вкладенням капіталу.

Той час сучасники не випадково називали "медичівським" періодом в історії культури Росії за небувалий розмах меценатської діяльності буржуазії, натякаючи цим самим на відомого італійського мецената епохи Відродження Медічі. Як відзначають сучасні російські історики, у реальному житті найбільш цивілізована частина підприємців та творча інтелігенція були органічно поєднані, а не ворожі один одному, у чому тривалий час нас переконували⁷³. В Україні серед таких підприємців гідне місце належить членам родини Терещенків, Харитоненків, Смиренків, Ханенків, О.М.Полю, Г.Г.Маразлі та іншим, які своєю меценатською й особливо колекційною діяльністю наприкінці XIX – на початку XX ст. об'єктивно сприяли збереженню для наступних поколінь надбань української, російської й зарубіжної культури, створили власні музеї, галереї й бібліотеки, що вже за їхнього життя або після смерті стали загальним надбанням, матеріально підтримували й стимулювали подальшу творчу діяльність художників, літераторів, музикантів. У цьому контексті слід згадати київський Музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, який донині залишається найкращим вітчизняним зібранням творів зарубіжного мистецтва, Національний художній музей України, Дніпропетровський історичний музей ім. Д.І.Яворницького, Київську рисувальну школу (1876–1901).

Особливої ваги набувала благодійність у роки воєнного лихоліття, що яскраво засвідчив період Першої світової війни. З її початком улітку 1914 р. активізація благодійної діяльності в країні сягнула найвищого рівня, відзначаючись розгалуженою мережею установ різного типу. Самодержавний уряд об'єктивно був нездатний власними силами перебудувати всі галузі суспільного життя для успішного ведення війни. Тому поряд зі зростанням централізованої допомоги постраждалим відбувся сплеск доброчинності за безпосередньої ініціативи самих громадян. Охоплені патріотичним почуттям, вони все більше усвідомлювали право кожного співвітчизника, який опинився в скрутному становищі, на певний соціальний захист. Уже до кінця 1914 р. було створено низку філантропічних об'єднань, товариств, комітетів, попечительств для допомоги хворим, пораненим та скаліченим фронтовикам, їхнім родинам, дітям-сиротам, іншим категоріям цивільного населення, які фінансувалися як державою, церквою, так і громадськістю. На громадські кошти засновувалися лазарети, притулки, облаштовувалися санітарні поїзди, виготовлялися ліки й медико-санітарне обладнання та речі, жертвувалися гроші, одяг, продукти харчування й ін. Багато громадян, насамперед молодь, безоплатно працювали в різних лікувальних та благодійних закладах. Із літа 1915 р. діяльність громадських доброчинних організацій у величезних розмірах була спрямована на допомогу біженцям та жителям прифронтових територій⁷⁴.

Усе ж найбільш відчутну гуманітарну допомогу на українських землях надавали губернські, повітові, міські, обласні й фронтові комітети Всеросійського земського союзу (ВЗС) і Всеросійського союзу міст (ВСМ) із допомоги хворим та пораненим воїнам, до роботи в яких були залучені представники різних соціальних груп. Земський і Міський союзи та їхні місцеві комітети, які спиралися на земства й думи, були багато в чому спорідненими організаціями за своєю структурою, загальним спрямуванням і завданням діяльності. Спочатку ці громадські об'єднання, згідно з вимогою уряду, мали надавати переважно медично-санітарну допомогу хворим та пораненим воякам у внутрішніх районах. Проте вже з 1915 р., під тиском вимог воєнного часу й за значної фінансової підтримки держави вони розширюють коло своїх завдань, спрямовуючи зусилля на різнобічну допомогу

військовослужбовцям у районах бойових дій, на облаштування, лікування й забезпечення роботою біженців у прифронтівій смузі та в тилу, на боротьбу з епідеміями, беруться за виконання підрядів із забезпечення армії предметами першої необхідності, опікуються скаліченими фронтовиками⁷⁵. У підсумку Земський і Міський союзи частково перебрали функції державних органів, стаючи в багатьох випадках їхнім конкурентом. У першу чергу це стосувалося медико-санітарної справи.

У багатьох містах і повітах українських губерній діяли відділення заснованих ще до війни та з її початком загальноросійських благодійних організацій, які перебували під опікою царської родини й наближених до неї осіб. Це насамперед Тетянинський комітет із надання тимчасової допомоги потерпілим від воєнних дій, Товариство повсюдної допомоги постраждалим на війні солдатам та їхнім сім'ям, Романівський комітет, Комітет великої княгині Єлизавети Федорівни, Олександрівський комітет із опіки поранених та ін.⁷⁶ Хоча в роботі цих організацій було багато формалізму, існували різні бюрократичні перепони, усе ж завдяки зусиллям широких кіл громадськості вони зробили значний внесок у роки війни в справу опіки воїнів і цивільного населення.

Значну підтримку потерпілим співвітчизникам на українських землях надавали різні національні добродійні об'єднання, насамперед українське Товариство допомоги населенню Півдня Росії, яке постраждало від воєнних дій (створене в Києві восени 1914 р.), Польський центральний комітет допомоги жертвам війни, Центральний громадянський комітет Царства Польського, а також Єврейський комітет допомоги жертвам війни, які мали в багатьох українських містах свої відділення⁷⁷.

Займаючись практичною роботою на ниві гуманітарної допомоги, представники української інтелігенції, студентства, буржуазії й деякою мірою дворянства прилучалися до громадської діяльності, набували навичок плідного співробітництва. У підсумку все це призвело до зростання українського впливу в громадському житті. У керівних органах найбільших організацій благодійного спрямування, які діяли на території краю в указаний період, працювало багато відомих згодом діячів Української революції, котрі відіграли значну роль в об'єднанні національно-свідомих елементів у тилу й на фронті. Особливо з розвитком діяльності комітетів Міського й Земського союзів Південно-Західного фронту масовий доступ на службу в їхніх закладах отримали українська інтелігенція та студентська молодь, які проходили справжній вишкіл громадської роботи у важких умовах воєнного часу, що стало в пригоді під час революції⁷⁸.

Таким чином, добродійність на українських землях у XIX – на початку XX ст. була важливою складовою суспільного життя, хоча така діяльність, як правило, не здатна вирішити жодне з нею ж поставлених завдань власними силами, без державної підтримки. Розвиваючись в умовах імперської влади, перебуваючи під контролем відповідних структур, які нерідко ініціювали заснування тієї чи іншої організації й здійснювали її фінансування, вона змушена була підпорядковуватися стандартам, які нав'язувалися державою, використовувати власні засоби для реалізації її цілей. З останньої третини XIX ст. суттєві зміни в соціально-економічному житті надали нового імпульсу розвитку благодійності в Україні, насамперед громадської, яка характеризувалася сплеском соціальної творчості, різноманітними організаційними формами й напрямками застосування, соціальними пріоритетами та особистими прагненнями благодійників. Особливо це стосувалося нової активної сили суспільства – підприємців. І хоча безкорисливість деяких добродійних учинків можна поставити під сумнів, однак соціальний зміст та суспільне значення такої діяльності важко заперечувати. Саме духовно вмотивована благодійність набувала найбільшого соціального ефекту. Заслуга її є незаперечною в справі гуманізації суспільства, що яскраво засвідчив досвід XIX – початку XX ст.

- ¹ *Ключевский В.* Добрые люди Древней Руси. – М., 1896. – С. 3.
- ² *Ульянова Г.Н.* Благотворительность московских предпринимателей: 1860–1914 гг. – М., 1999. – С. 8.
- ³ *Соколов А.Р.* Российская благотворительность в XVIII–XIX веках (к вопросу о периодизации и понятийном аппарате) // Отечественная история. – 2003. – №6. – С. 153.
- ⁴ *Гусейнов А.А., Апресян Р.Г.* Этика. – М., 2000. – С. 411.
- ⁵ *Межов В.И.* Благотворительность в России. Библиографический указатель книг и статей на русском языке, вышедших в России в период царствования императора Александра II. – СПб., 1883.
- ⁶ *Максимов Е.Д.* Очерки земской деятельности в области общественного призрения. – СПб., 1895. – 105 с.; *Его же.* Общественная помощь нуждающимся в историческом развитии ее в России. – СПб., 1906. – 79 с.; *Георгиевский П.И.* Призрение бедных и благотворительность. – СПб., 1894. – 118 с.; *Дерюжинский В.Ф.* Заметки об общественном призрении. – М., 1897. – 115 с.; *Гогель С.К.* Объединение и взаимодействие частной и общественной благотворительности. – СПб., 1908. – 145 с.; *Дмитриев М.Н.* Дома трудолюбия. – СПб., 1900. – 271 с.
- ⁷ *Щапов Я.Н.* Благотворительность в дореволюционной России: национальный опыт и вклад в цивилизацию // Россия в XX веке. Историки мира спорят. – М., 1994. – С. 84–88; *Фирсов М.В.* История социальной работы в России. – М., 1999. – 248 с.; Благотворительность в России. Социальные и исторические исследования: Сб. – СПб., 2001. – 837 с.; *Власов П.В.* Благотворительность и милосердие в России. – М., 2001. – 443 с.; *Павлова О.К.* Благотворительность в России X–XVIII веков. Тенденции и особенности развития // Клио. – 2003. – №3. – С. 122–131; *Соколов А.Р.* Указ. соч. – С. 147–158.
- ⁸ *Поляруш С.І.* Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні (1775–1918 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1996. – 209 с.; *Ступак Ф.Я.* Благодійні товариства Києва (др. пол. XIX – поч. XX ст.). – К., 1998. – 208 с.; *Його ж.* Прикази громадської опіки в Україні. – К., 2002. – 87 с.; *Гузенко Ю.І.* Становлення і діяльність громадських благодійних об'єднань на Півдні України в другій половині XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Херсонської губернії): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004. – 240 с.; *Донік О.М.* Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.) // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Вип. IV. – К., 2002. – С. 155–182; *Степаненко А.В.* Благотворительность православной церкви в Украине в период Первой мировой войны // Там само. – С. 133–154.
- ⁹ *Ковалинский В.В.* Меценаты Киева. – 2-е изд. – К., 1998. – 528 с.; *Его же.* Семья Терещенко. – К., 2003. – 388 с.; *Донік О.М.* Родина Терещенків в історії доброчинності. – К., 2004. – 314 с.; *Шудрик І.О., Даниленко Л.А.* Династія Харитоненків. – Суми, 2003. – 192 с.; *Платонов В.* Человек-легенда: Александр Польш. – Днепропетровск, 2002. – 208 с.; Григорий Григорьевич Маразли: меценат и коллекционер: Сб. ст. – Одесса, 1995. – 288 с.
- ¹⁰ *Лазанська Т.І.* Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К., 1999. – 281 с.; *Її ж.* “Прагнути до громадських справ” – девіз підприємницької родини Терещенків // Історіографічні дослідження в Україні: Вип. 9. – К., 1999. – С. 167–181; *Її ж.* Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Вип. 1. – К., 2000. – С. 114–136.
- ¹¹ *Дмитрієнко М., Ясь О.* Доброчинність як атрибут громадянського суспільства: історія і сучасність // Розбудова держави. – 1994. – №6. – С. 37–44.
- ¹² *Максимов Е.Д.* Историко-статистический очерк благотворительности и общественного призрения в России. – СПб., 1894. – С. 5.
- ¹³ *Ступак Ф.Я.* Благодійні товариства Києва. – С. 20–24.
- ¹⁴ *Ефименко А.Я.* История украинского народа. – К., 1990. – С. 252.
- ¹⁵ Там же. – С. 252, 253.
- ¹⁶ *Шерер Ж.-Б.* Літопис Малоросії, або Історія козаків-запорозжців та козаків України, або Малоросії. – К., 1994. – С. 67.
- ¹⁷ *Лазаревский А.* Статистические сведения об украинских народных школах и госпиталях XVIII в. // Основа. – 1862. – №5. – С. 82–89.
- ¹⁸ *Ефименко П.* Шпитали в Малороссии // Киевская старина. – 1883. – №4. – Т. 5. – С. 726, 727.

- ¹⁹ Соколов А.Р. Указ. соч. – С. 147.
- ²⁰ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ РИ). – Собр. 1. – 1775. – Т. 20. – №14392. – С. 271.
- ²¹ Лапин В. Харьковское общество благотворения в 1812–1817 гг. Исторический очерк (по неизвестным документам). Оттиск из журнала «Киевская старина». – К., 1896. – С. 12, 13; Багалея Д.И., Миллер Д.П. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655-го по 1905-й год): В 2 т. – Харьков, 1912. – Т. 2. – С. 904–906.
- ²² ПСЗ РИ. – Собр. 2. – 1854. – Т. 29. – Отд. I. – №28612. – С. 840–844.
- ²³ Там же. – Собр. 1. – 1816. – Т. 33. – №26357. – С. 939.
- ²⁴ Линденмейер А. Добровольные благотворительные общества в эпоху Великих реформ // Великие реформы в России. 1856–1874: Сборник. – М., 1992. – С. 286.
- ²⁵ Максимов Е.Д. Очерк истории развития и современного положения общественного призрения в России // Общественное и частное призрения в России. – СПб., 1907. – С. 62.
- ²⁶ Линденмейер А. Указ. соч. – С. 284.
- ²⁷ Ступак Ф.Я. Благодійні товариства Києва. – С. 44; Гузенко Ю.І. Указ. праця. – С. 65–67.
- ²⁸ Годовой отчет Киевского благотворительного общества за 1898 г. – К., 1899. – С. 177.
- ²⁹ Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності. – С. 128, 129.
- ³⁰ Харьковское благотворительное общество: Краткий очерк возникновения и деятельности. 1843–1895 гг. – Харьков, 1896. – С. 3–20; Поляруш С.І. Указ. праця. – С. 109.
- ³¹ Эйдельман Н. «Революция сверху» в России. – М., 1989. – С. 18.
- ³² ПСЗ РИ. – Собр. 2. – 1862. – Т. 37. – Отд. I. – №37852. – С. 26.
- ³³ Линденмейер А. Указ. соч. – С. 288.
- ³⁴ ПСЗ РИ. – Собр. 2. – 1869. – Т. 44. – Отд. I. – №46615. – С. 53.
- ³⁵ Там же. – 1877. – Т. 52. – Отд. II. – №57978. – С. 306, 307.
- ³⁶ Там же. – 1864. – Т. 39. – Отд. I. – №40457. – С. 2; №40458. – С. 21.
- ³⁷ Поляруш С.І. Указ. праця. – С. 150.
- ³⁸ Максимов Е.Д. Очерк истории развития и современного положения общественного призрения в России. – С. 55.
- ³⁹ Гогель С.К. Городские попечительства о бедных в провинциальных городах России // Труды Первого съезда русских деятелей по общественному и частному призрению. 8–13 марта 1910 г.: В 2 ч. – СПб., 1910. – Ч. 2. – С. 293.
- ⁴⁰ Ульянова Г.Н. Благотворительность и общественное призрение // Россия. 1913 год. Статистико-документальный справочник. – СПб., 1995. – С. 389.
- ⁴¹ ПСЗ РИ. – Собр. 2. – 1864. – Т. 39. – Отд. I. – №41144. – С. 688–691.
- ⁴² Благотворительность и милосердие. – С. 113, 114.
- ⁴³ Справочная книжка об обществах и союзах / Сост. В.К.Чарнолуцкий. – СПб., 1912. – С. 83–85.
- ⁴⁴ Там же. – С. 3–9.
- ⁴⁵ Поляруш С.І. Указ. праця. – С. 98.
- ⁴⁶ Ульянова Г.Н. Благотворительность и общественное призрение. – С. 381; Труды Первого съезда русских деятелей по общественному и частному призрению. – Ч. 1. – С. 3, 4.
- ⁴⁷ Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності. – С. 107.
- ⁴⁸ Боханов А.Н. Крупная буржуазия России (конец XIX в. – 1914 г.). – М., 1992. – С. 61.
- ⁴⁹ Шепелев Л.Е. Отменённые историей. Чины, звания и титулы в Российской империи. – Л., 1977. – С. 93.
- ⁵⁰ Ульянова Г.Н. Благотворительность московских предпринимателей: 1860–1914 гг. – С. 249.
- ⁵¹ Ковалинский В.В. Меценаты Киева. – С. 223.
- ⁵² Всероссийская выставка в г. Киеве 1913 г. Художественно-иллюстрированный альбом. – К., 1913. – С. 150.
- ⁵³ Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності. – С. 54, 55; Скибицька Т. Харитоненки // Пам'ятки України. – 1992. – №2/3. – С. 39, 40, 117, 118.
- ⁵⁴ Благотворительные учреждения М.П.Дегтерева и приют Е.И.Дегтеревой за десятилетие 1902–1912 г. – К., 1913. – С. 6–8; Державний архів м. Києва. – Ф. 163. – Оп. 35. – Спр. 12. – Арк. 21.
- ⁵⁵ Болсуновський С.М. Катеринослав–Дніпропетровськ 225. Видатні особистості та обличчя міста. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 24.
- ⁵⁶ Соколов А.Р. Указ. соч. – С. 154.

- ⁵⁷ Деятельность Общества дневных приютов для детей рабочего класса за 1875–1911 гг. – К., 1913. – С. 47, 48.
- ⁵⁸ Макаров А.Н. Малая энциклопедия киевской старины. – К., 2002. – С. 116.
- ⁵⁹ Киевлянин. – 1899. – 1 апреля. – №91. – С. 3.
- ⁶⁰ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 707. – Оп. 227 (1902). – Спр. 65. – Арк. 2, 35.
- ⁶¹ Макаров А.Н. Указ. соч. – С. 117.
- ⁶² Лазанська Т.І. Витрати підприємців України по забезпеченню соціальних потреб робітничого класу наприкінці XIX ст. – С. 128.
- ⁶³ Кулінська С.Ю. Київ у другій половині XIX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1995. – С. 91.
- ⁶⁴ Донік О.М. Родина Терещенків в історії доброчинності. – С. 123, 124.
- ⁶⁵ Ковалинский В.В. Меценаты Киева. – С. 259.
- ⁶⁶ Дмитриев М.Н. Указ. соч. – С. 100, 101.
- ⁶⁷ Там же. – С. 222–240.
- ⁶⁸ Ніколаєва Т.М. Роль підприємців України в розвитку професійної освіти (остання третина XIX – початок XX ст.) // Укр. іст. журн. – 2005. – №1. – С. 88–91.
- ⁶⁹ Разманова Н.А. Общественная инициатива торгово-промышленных кругов России и материальное обеспечение коммерческих училищ // Отечественная история. – 2004. – №2. – С. 78.
- ⁷⁰ Кізченко В.І. Культурно-освітній рівень робітничого класу України напередодні революції 1905–1907 рр. – К., 1972. – С. 27, 33, 41.
- ⁷¹ Стулак Ф.Я. Благодійні товариства Києва. – С. 82.
- ⁷² Боханов А.Н. Коллекционеры и меценаты в России. – М., 1989. – С. 27–29.
- ⁷³ Российское предпринимательство. XVI – начало XX в. К завершению исследовательского проекта Института российской истории РАН // Отечественная история. – 1998. – №6. – С. 48.
- ⁷⁴ Донік О.М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.). – С. 155–182.
- ⁷⁵ Краткий очерк деятельности Всероссийского земского союза. – М., 1916. – С. 6–9; Очерк деятельности Всероссийского союза городов. 1914–1915 г. – М., 1916. – С. 7, 8.
- ⁷⁶ Донік О.М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.). – С. 156–159.
- ⁷⁷ Справочная книжка по призрению раненых и увечных нижних чинов и их семейств (со всеми доп. и измен. по 1 февраля 1916 г.). – 2-е изд. / Сост. Гельмгольц. – К., 1916. – С. 62–67, 84–88, 131–134; ЦДІАУК. – Ф. 917. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 1–3.
- ⁷⁸ Вестник Комитета Всероссийского союза городов Юго-Западного фронта. – 1916. – №1. – С. 52; №3. – С. 36; Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т. 1: Доба Центральної Ради. – Нью-Йорк, 1954. – С. 20.

The article is dedicated to the examination of such important social phenomenon on Ukrainian lands in the 19th – early 20th cc., as charity. Because of essential changes in social and economical life, charity raising was observed beginning from the last half of the 19th century, which was characterized by the splash of social activity, variety of organizational forms and usage tendencies, social priority and personal aspirations of benefactors. Especially it related to the new active society force – entrepreneurs.